

CĂLĂTORIILE PATRIOTICE ȘI SENTIMENTALE ALE LUI DIMITRIE BOLINTINEANU

Dimitrie Bolintineanu's Patriotic and Sentimental Travels

Dimitrie Bolintineanu's travel memoirs are one of the largest bodies of work of its kind in the 1848 generation in Romania. During his extended, nine years-long exile abroad, he visited especially the Eastern Mediterranean, always on a quest for culturally and artistically meaningful experiences, but also fulfilling several political or diplomatic missions. His travels are those of a romantic and of an exile, and the mournful and elegiac tone of his prose is to be attributed to his longing for home. The goals which may be identified in his memoirs, and which this article explores, are to describe artistically interesting territories and to operate an advantageous comparison between his native country and those of the places he visits. There is a patriotic atmosphere to his writing, and also a desire to educate and inform his reader, which makes his memoirs sometimes a hard read. However, his writing is always very expressive, although sometimes this is due to the old and picturesque expressions from an obsolete form of the literary language this romantic writer uses exuberantly.

Key-words: *Dimitrie Bolintineanu, travel writing, romantic literature, 1848 generation, artistic travels, political memoirs.*

Semnificațiile călătoriilor lui Dimitrie Bolintineanu

Memorialistica de călătorie a lui Dimitrie Bolintineanu interesează, pe de o parte, ca al treilea segment major al creației acestuia, după poezie și roman, deci în virtutea obligativității de a reciti, ritual, clasicii unei literaturi spre verificarea legăturilor și raporturilor stabilite de critica mai veche, iar pe de alta ca unul dintre cele mai bogate corpusuri de acest gen din generația pașoptistă, demn de a fi parcurs pentru a verifica felul în care respectă sau dezoacă regulile genului acestuia foarte important în istoria literară a începutului modernității românești. Opera unui scriitor proeminent și a unui revoluționar cu un destin politic consistent după dubla alegere a lui Alexandru Ioan Cuza, aceasta îndeplinește scopurile așteptate de la însemnările de călătorie ale epocii, și anume pe cel de a descrie cu competență și gust teritorii interesante, dar mai ales de a facilita, printr-o comparație culturală avantajoasă, poziționarea geografică și simbolică a țării pe harta lumii². În fundalul lor, o pulsione patriotică este prezentă mereu, justificând încadrarea memorialisticii de călătorie ca „memorii «plurale», amintiri scrise în numele unui eu colectiv”³, narațiune a unor pelerinaje culturale și naționale importante. De asemenea, nu putem neglija

¹ Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide”, Academia Română – filiala Iași

² Doris Mironescu, *Memoriile unui anarhist: Zamfir C. Arbore și memorialistica secolului al XIX-lea*, în „Transilvania”, nr. 10, p. 20.

³ *Idem*, *Un secol al memoriei. Literatură și conștiință comunitară în epoca romantică*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2016, p. 23.

expresivitatea estetică, parțial involuntară, datorată atât noutății introducerii în limbă a unui lexic necesar pentru a desemna numeroasele realități politice, științifice sau tehnice cu care un călător în străinătate se întâlnește la tot pasul, cât și învechirii ulterioare a vocabularului românei „culte”, pe care Bolintineanu și alți scriitori din generația lui îl introduseseră.

Călătoriile lui Bolintineanu sunt, în cea mai mare parte, cele ale unui exilat. Din septembrie 1848 până în septembrie 1857, scriitorul a călătorit de la București la Paris, de acolo la Constantinopol, în Asia Mică și Egipt, în arhipelagul grecesc, așteptând mereu permisiunea de a se întoarce în țară și petrecând uneori mult timp în vecinătatea granițelor pentru șansa de a-și întâlni familia. El împărtășește condiția eroului său Conrad, din poemul epic cu același nume pe care îl va publica în 1867. Rătăcirile sale prin teritorii învecinate, în spații de însemnătate culturală majoră și în pustii pitorești au patetismul revoluționarului patriot, care suferă din cauza neputinței de a-și vedea țara. Ele sunt excursii romantice tipice, călătorii în necunoscut sau voiaje pe urmele prestigioase ale unor mari umbre.

Scrierile sale memorialistice servesc și scopul de informare pe care cărțile de călătorie îl au în această perioadă, ca o formă de geografie experimentală, trăită „pe viu”. Lipsa unui stil consolidat în proză la nivelul literaturii naționale se resimte încă. Narațiunea călătoriei este spartă nu doar des, dar subit și inoportun, de numeroase pagini de explicații științifice, din ceea ce puteau oferi cărțile de turism, geografie, istorie și științe ale epocii. Partea informativă domină adesea, mergând uneori până la depersonalizarea paginii de însemnări din cauza excesului de material enciclopedic, adunat de peste tot și păcătuind uneori, după părerea lui N. Iorga, printr-o „erudiție ieftină”. Întinderea pasajelor expozitive contrariază la un călător care, deși poet, cedează anecdotei sau chiar paginii de enciclopedie atunci când e vorba să descrie ceea ce privește. Nu putem judeca însă opțiunea compozițională a lui Bolintineanu doar sub raportul unei insuficiențe a gustului estetic, într-o cultură cum e aceea românească din perioada anterioară unirii Principatelor. Decizia de a scrie informativ, aproape științific, compilând izvoare multiple și realizând, uneori, o critică îndreptățită a surselor folosite este una benefică unui public amplu, care caută utilul în lectură, și nu doar plăcutul. Călătorul arată că nu este egoist în relatarea sa, refuză să se concentreze doar pe isprăvile și emoțiile personale și îi transmite cititorului său un cuprins cât mai informativ, într-o epocă în care cuprinsul lumii părea încă nesfârșit de vast și de divers, necesitând glose culturale greu de obținut în afara unui efort enorm. Nu trebuie să uităm că Bolintineanu este, de pildă, primul român care călătorește îndelung în Orientul Apropiat, căruia îi apreciază vasta istorie culturală și scrie despre călătoria sa.

Nu putem deci renunța la „balastul digresiunii romantice sau istorice”⁴, așa cum recomandă Tudor Vianu, pentru a identifica ceea ce este „viu” aici. Dar nici valoarea estetică a contribuției sale nu trebuie neglijată. Vianu constata că scriitorul romantic „vibrează mai viu la aspectele misterioase sau deznădăjduite, la spectacolele dezolării și ale morții, în care constituția lui afectivă găsește locul capabil să-l adăpostească”⁵, în timp ce Mircea Anghelescu identifică în călătoria egipteană a lui

⁴ Tudor Vianu, *Artă prozatorilor români*, vol. I, București, Editura pentru Literatură, 1966, p. 118.

⁵ *Ibidem*, p. 119.

Bolintineanu un colorism premergător parnasianului Macedonski⁶. Pe de altă parte, I. Negoîtescu vede în el un „prodigios antecesor” al filiației balcanice din proza românească: „acel univers balcanic fabulos, cu haiduci, cu pătimiri senzuale atroce, cu licăriri fastuoase printr-o neperdeluită mizerie umană”⁷. Memoriile de călător ale scriitorului sunt exemplare pentru felul în care este înțeles genul în cultura noastră în secolul al XIX-lea prin spațiul cartografiat, prin tipul scrierii și prin elanul romantic.

Canonizare memorială a Revoluției de la 1848 și pitoresc balcanic:

Călătorii pe Dunăre și în Bulgaria

Prima călătorie înregistrată în memorialistica lui Bolintineanu este cea pe Dunăre din noiembrie 1851, de la Orșova la Ruse și apoi prin Bulgaria, către Varna, dar în cursul acestei scrieri este recapitulată și memorabila călătorie pe Dunăre a revoluționarilor arestați de către turci în septembrie 1848, după înfrângerea Revoluției din Țara Românească. *Călătorii pe Dunăre și în Bulgaria* a fost publicată de autor în 1858, poate și ca parte a muncii de reclamare a calității canonice și chiar iconice a Revoluției din 1848, după întoarcerea acasă a revoluționarilor exilați, o muncă ce avea să conteze atât de mult în realizarea Unirii Principatelor. Cartea evocă încheierea Revoluției prin arestarea conducătorilor acesteia pe 13 septembrie 1848, după venirea armatei lui Fuad-Pașa și după bătălia în care au fost implicați pompierii bucureșteni din Dealul Spirii, socotită de Bolintineanu rezultatul unei neînțelegeri.

Închiși în tabăra de la Cotroceni, cei 14 revoluționari sunt apoi trimiși pe diferite căi către Giurgiu și acolo imbarcați pe două „gimii”, mici corăbii de transport, care, vremea fiind bună, le dă tinerilor oameni politici un sentiment romantic: „Era pentru noi mare plăcere să zburăm pe fața Dunărei într-un chip ce ne fusese strein până atunci. Totul ni se părea un vis misterios, căci nouă nu ne spunea nimeni unde ne ducem, ci ne ducea, și toate lucrurile erau așa de necombinate între ele, încât cădeam din mister în mister”⁸ (Bolintineanu 2006: 591). Încetând vântul favorabil, gimiiile vor fi trase de pe uscat de soldații turci, așa încât călătoria va dura treizeci de zile. Arestații sunt primiți cu onoruri militare la Vidin și la Fetișlan, se confruntă cu țărani dezinformați pe malul bulgăresc sau au parte de mici întâmplări uimitoare: la un repaos, poetul C. Aristia declamă pe corabie din tragedia lui V. Alfieri *Saul* (tradusă de el în românește) cu atâta pasiune, încât „un soldat turc, plin de mirare, într-un moment de exaltație, îi strigă în turcește «Ai nebunit, tu, dragomane!»”⁹, făcându-l pe poet să scape cartea în apă. La Ada-Kaleh, unde se termina autoritatea turcilor asupra Dunării, revoluționarii urmau să fie imbarcați de o companie de transport austriacă pentru destinația lor, o fortăreață din Bosnia. Însă Maria Rosetti, soția revoluționarului C.A. Rosetti, care urmase pe malul românesc corăbiile cu arestații, reușește să-i mituiască pe soldații turci, așa încât călătorii debarcă imediat după Orșova, plecând apoi către Franța și Anglia. Trebuie spus că aceasta este, probabil, prima scriere românească în care rolul soției lui C.A. Rosetti este scos în evidență, lucru care se întâmplă ulterior apariției lucrării lui Jules Michelet *Légendes*

⁶ Mircea Angheliescu, *Lăna de aur. Călătorii și călătoriile în literatura română*, București, Cartea Românească, 2015, p. 133.

⁷ I. Negoîtescu, *Istoria literaturii române*, I, București, Minerva, 1991, p. 79.

⁸ Dimitrie Bolintineanu, *Opere*, II, *Romane. Însemnări de călătorie*, ed. îngr. de Teodor Vârgolici, București, Editura Muzeului Literaturii Române, Editura Univers Enciclopedic, 2006, p. 591.

⁹ *Ibidem*, p. 593.

démocratiques du Nord, apărută în 1854, unde aceeași figură feminină este eroizată, ca rezultat al eforturilor propagandei românești din cercurile franceze.

A doua călătorie pe Dunăre relatată, cea care dă ocazia însemnărilor, are loc în noiembrie 1851, atunci când Bolintineanu se întoarce de la Paris, sperând să poată intra în țară sau măcar să-și revadă sora. De la Orșova, unde se desparte de mai norocosul Alecsandri, care revenea în Moldova ieșită din zodia lui Mihail Sturdza și deschisă pentru revoluționarii fugiți, Bolintineanu trece la Cladova și trebuie să aștepte acolo, pe puntea goală a unei bărci, patru zile până la venirea unui vapor spre Giurgiu. Alături de un doctor german, Franț, un turist englez, un literat francez și o englezoaică bătrână, călătorul își trece timpul ascultând poveștile tovarășilor; de altfel, întreaga călătorie va fi punctată de poveștile senzaționale ale acestui personaj, duelist în Germania, prizonier al tâlharilor greci lângă Salonic și medic de harem la Constantinopol. Narațiunea cuprinde și ample digresiuni monografice despre istoria Bulgariei, a Serbiei sau a Daciei antice (Bolintineanu contrazicând teza lui Engel despre retragerea întregii populații romanice la sud de Dunăre în 271 d. H.), și totodată explorează enciclopedic geografia Dunării, „acest râu mare, acest geniu binefăcător al României, ce pentru a lui importanță trăim încă politicește”¹⁰. Reușind să ajungă la Rusciuc, călătorul își așteaptă o lună sora în zadar, împiedicată să-l întâlnească, după care decide să purceadă spre Constantinople. Întâmplările drumului prin Bulgaria turcească sunt senzaționale, cu înfruntări cu bandiți, mirări în fața „necurăteniei și a adâncii mizerii”¹¹ din locandele turcești sau a ignoranței țăranilor: o bulgăroaică, aflând că tovarășul de călătorie e doctor, îi cere să-i spună numele celui care i-a furat vițelul acum patru luni. Înnoptând într-o pădure, călătorii sunt nevoiți să țină la distanță lupii cu ajutorul focului. Într-un han de lângă Șumla, se luptă cu tâlhari turci și îi alungă. În pădure, găsesc o turcoaică înghețată de frig și o transportă în satul învecinat, înfruntând tabuurile musulmane ale pudorii feminine. Până la Varna, călătorii mai au o confruntare norocoasă cu tâlharii. Memoriile acestei călătorii sunt, într-adevăr, palpitate, cu o energie tinerească în relatarea nepăsătoare a vicisitudinilor întâmpinate, poate cea mai reușită dintre scrierile de acest gen ale autorului.

Călătoriile artistului

Cronologic, urmează *Călătorii la Ierusalim în sărbătorile Paștelui și în Egipt*, cu o expediție întreprinsă în 1854, pe când poetul se stabilise la Constantinopol; cartea a fost publicată într-o primă ediție în 1856, la Iași, sub îngrijirea lui G. Sion, iar în a doua ediție, revizuită de autor, în 1867. Este cea mai plină de informații carte de călătorii a lui Bolintineanu, care citează istorici antici, călători moderni, egiptologi, teologi și exploratori (Tacit, Strabon, Polibiu, Pliniu, Herodot, Diodor din Sicilia, Sf. Ieronim, Procopiu, Abd al-Latif, Volney, Chateaubriand, Texier, Gibbon, Denon, Champollion, Poujolat, Bruce) cu o deosebită aplicație, denotând studiu și emițând opinii calificate, ce-i permit să compare cu profit surse divergente. Este, totodată, cartea unui pelerinaj cultural și artistic, călătorul peregrinând printre ruine ilustre și evocând mituri culturale la fiecare pas; în plus, autorul este conștient de latura de *loisir* turistic a călătoriilor de acest fel, pe care o respinge: „plecarăm asemenea și nu ca să ne scaldăm în Iordan, cum fac unii; nici să vizităm urmele cetăților biblice, cum fac

¹⁰ *Ibidem*, p. 599.

¹¹ *Ibidem*, p. 625.

turiștii Europei, nici ca să spargem splinul, cum fac englezii, dar ca să vedem această mare procesie, atât de curioasă și impozantă” (Bolintineanu 2006: 752).

Alături de alți doi compatrioți, între care unul este revoluționarul Marin Serghiescu-Naționalul, de un lord și de fiica acestuia, grațioasa miss Lia, călătorul părăsește Constantinopolul. Vasul trece pe lângă insulele Prinkipo, remarcate cu imagini valabile: „semănate în fața mării, păreau că înoată sub cununele lor de scânteii, în apă, în umbră și în tăcere”¹². Este injust verdictul sever al lui Șerban Cioculescu, care mărturisește o dezamăgire în fața „puținei lui vibrații în fața peisajelor luminoase, a tonurilor vii și variate, ca aspectul Bosforului”¹³; inflamarile lirice, nu întotdeauna norocoase sub raport estetic, sunt destul de numeroase în această carte, deși sunt înecate într-o bogată informație enciclopedică. În plus, temperatura lirică a călătoriei este indicată de faptul că, mai des decât în orice altă scriere, autorul recurge la autocitare, iar zecile de versuri din *Conrad* exprimă un florilegiu de emoții.

În continuare, vasul trece prin strâmtoarea Dardanele și nimereste într-o furtună care înspăimântă toți călătorii, grăbiți să învinuiască pentru nenoroc un tovarăș „iezid sau închinător către Satan”¹⁴, ancorând după aceea la Smirna. Autorul se folosește de fiecare ocazie pentru a se lansa în lungi dizertații despre vechiul Helespont, cu Hero, Leandru și Byron, despre Smirna și cartierul stanbuliot Pera, despre neamul yazidiților și despre alte „populații curioase”, printre care „sekiisbekii, ce se închină la câni negri, nestorienii, iunisii, șiisii, gebrii sau închinătorii la foc, manișeenii ce se închină la soare; apoi adoratorii părții femeiești”¹⁵. Drumul vaporului continuă pe lângă Chios, Samos și coasta lidiană a Asiei, Rhodos, Kos, cu ancorări în porturile Mersin, Latakia, Tripoli, Beirut și Yaffa, cu tot atâtea prilejuri de a glosa asupra frumuseții locurilor, faptelor istorice și legendelor legate de ele: despre colosul din Rhodos, despre iubirea lui Gaudefroid (Jaufre) Rudel față de frumoasa „comitesă” de Tripoli, despre semințiile arabe și mahomedanism, despre inventarea jocului de șah, despre creștinii din Peninsula Arabă ș.a.

La Yaffa, călătorii sunt acceptați în schitul ortodox grecesc, unde găsesc mulți purici și, fiind în postul Paștelui, văd „mai mulți oameni ce ne serveau, decât feluri de bucate pe masă”¹⁶. Românii sunt luați drept ruși; în general, pe călător îl irită ignoranța cu privire la români a călugărilor greci întâlniți în cale, în condițiile existenței în țările române a unui mare număr de mănăstiri „închinată”, care își trimit venitul bisericii ortodoxe din Palestina, condusă de greci. Constatările călătorilor români, cu roluri proeminente în politica românească după 1859, se poate să fi avut un rol, mai târziu, în promovarea reformei lui Alexandru Ioan Cuza din 1873, prin care averile mănăstirilor „închinată” au fost „secularizate”, adică naționalizate. De la Yaffa, călătorii pornesc spre Ierusalim, în care intră pe poarta Betleemului. Vizitează biserica Sfântului Mormânt, „grădina măslinilor”, valea lui Iosafat și geamia lui Omar, mănăstirile creștine ale diferitelor confesiuni, menționând din nou reaua primire a pelerinilor, chiar și atunci când provin din Principatele atât de darnice față de biserica Sfântului Mormânt. Călătorii vizitează Iordanul și Marea Moartă, pe un drum cu

¹² *Ibidem*, p. 661.

¹³ Șerban Cioculescu, Vladimir Streinu, Tudor Vianu, *Istoria literaturii române moderne*, București, Editura pentru Literatură, vol. I, 1971, p. 109.

¹⁴ Bolintineanu, *op. cit.*, p. 672.

¹⁵ *Ibidem*, p. 674.

¹⁶ *Ibidem*, p. 713.

primejdii (beduinii „nu sunt tâlhari de meserie, dar sunt toți tâlhari de întâmplare”¹⁷), apoi se întorc la Ierusalim pentru a petrece sărbătorile Paștelui. O reîntâlnesc pe grațioasa miss Lia, de care se despărțiseră în Beirut, și, plănuiind să plece spre Nazaret, nu se înțeleg cu arabii transportatori de cai, așa că se decid să pornească spre Egipt. Prin astfel de observații caustice, călătorul își subliniază distanța față de tonul rapsodic al însemnărilor de călătorie generice și conformiste prin aceste locuri turistice. Bolintineanu face parte astfel din vârsta matură, critică și autoironică a călătoriei romantice, „amiaza lucidității” pe care o sesizează Florin Faifer¹⁸.

După o călătorie furtunoasă de câteva zile, debarcă la Alexandria, unde vizitează coloana lui Pompei, băile Cleopatrei, insula Pharos, cu vestitul far; vizitează orașul Cairo călare pe asin și urcă piramidele după sistemul practicat în epocă, tras și împins de șase ajutoare: „Dacă niscariva oameni cu minte și cari nu se află sub înfrăurirea maniei călătoriilor ne-ar fi văzut agățându-ne ca mâțele din piatră în piatră, pe astfel de mare căldură, ne-ar fi crezut nebuni”¹⁹. Multe curiozități ale continentului îi rețin atenția: incubatorul public de ouă de la Giza, „Nilometrul” de pe insula Rudah, pădurea împietrită de la Mocatan. El cumpără chiar un cap mumificat, dar este silit să-l arunce „pentru degustul ce-mi pricinuia a lui vedere”²⁰, explicând totuși printr-un lung citat din Herodot tehnica îmbălsămării. Studiază originile epidemiilor de ciumă egiptene și constată că ele nu vin din vreun blestem al locurilor, ci peste tot pe unde se ivesc, ele se datorează necurăteniei pe care igiena modernă o alungă. Discută metodic clima Egiptului, fauna și vegetația locului, toate cu particularitățile lor deosebite, religia Egiptului antic și hieroglifile, dar și cutumele epocii moderne: practici religioase precum crimele de onoare sau circumcizia, doliul, cimitirul.

În chip liric, meditează pe ruine la Memfis, în tonalități pe care le va valorifica și în poemul *Conrad*: „Tristă și sfâșietoare vedere în adevăr, și cu atât mai mult căci ne spune cât de mizeră este ursita omenească, cum piere fără urmă orice a viețuit, ce a strălucit”²¹. Vecinătatea antichității îl impresionează pe Bolintineanu, care își exprimă dorul de țară într-o formă îndatorată, cum susține Mircea Anghelescu²², poemei patriotice a lui Alecu Russo, publicată cu puțin înainte: „O, patria mea! Țară frumoasă și întristată! Pot eu vorbi de o mare suferință fără să-mi aduc aminte de tine?”²³ Mai ales Nilul îi reține totuși atenția, descris cu o dezinvoltură coloristică ieșită din comun, care se poate să-i fi fost transmisă și tânărului Eminescu în realizarea poemului *Egiptul*; Bolintineanu se apropie aici de vizionarismul romantic, pe care în poezie nu-l frecventează niciodată: „Aceste maluri, pe ici pe colo, au o fizionomie răpitoare. Satele, semănate pe amândouă malurile, înălțate pe movile, unde se scapă de înecăciunea apei, și încongiurate de păduri de curmali apăreau ici colo și semăneau, ca printr-un efect magic, că ies din pământ sau din apa râului încolăcit. Pe ici pe colo, aceste maluri ne dezmiardau ochii, prin părțile verzi și voioase; printre aceste părți

¹⁷ *Ibidem*, p. 758.

¹⁸ Florin Faifer, *Semnele lui Hermes. Memorialistica de călătorie (până la 1900) între real și imaginar*, București, Minerva, 1993, p. 254.

¹⁹ Bolintineanu, *op. cit.*, p. 852.

²⁰ *Ibidem*, p. 871.

²¹ *Ibidem*, p. 886.

²² Anghelescu, *Lăna de aur*, p. 131.

²³ Bolintineanu, *op. cit.*, p. 856.

înverzite, pline de tinerețe și de viață, se arătau părți albe sau galbene de nisipuri arzătoare, ca niște valuri sau torente, curgeau din sânul deșertelor”²⁴.

Memorii de călătorie politice și pledante

Călătorii la românii din Macedonia și Muntele Athos sau Santa-Agora (scrisă în 1858 și publicată în 1863, după amintiri ale unei expediții din 1854) este a treia carte de călătorii a autorului. Ea începe cu reflecții romantice asupra naționalității ca formă „naturală” de existență a omenirii, ce derivă din „cauza întâietoare a efectelor”²⁵ naționale, adică Dumnezeu, dar și ca mod de a lega individul de eternitate: durata existenței unui popor face ca omul singur să poată învinge timpul, așa cum ruina exprimă forța maiestății de a învinge timpul („timpul a dărâmat, dar nu a învins; timpul a dărâmat, dar timpul singur este învins; ruinele, până se vor rade dupe fața pământului, vor rămâne învingătoare”²⁶). În același spirit este formulată partea pledantă a acestei cărți de călătorie, căci vizitarea spațiului locuit de românii macedoneni este menită să recupereze o fărâmbă a geniului latin: „Un milion de români este un popor; este o fărâmbătură mărită din acele legiuni romane neînvinse de oameni, neînvinse însuși de secolii; este o idee, este geniul, este civilizațiunea lumii vechi, doborâtă dar neînvinșă; este ruina antică a unui monument ce reclamă geniul omenesc”²⁷.

Într-adevăr, după memoriile exilului propriu și memoriile călătoriilor artistului, acest volum are scopul de explorare a unei realități patriotice, existența (amenințată de propaganda asimilatoare grecească și de neglijența administrativă otomană) minorității aromâne din nordul Greciei și din Balcani. Inițiativa era sprijinită de mai mulți pașoptiști și fusese emisă, se pare, de N. Bălcescu. Poetul din Bolintin trebuia să călătorească în părțile aromânilor și să ia contact cu preoțimea locală pentru o acțiune politică comună care să contribuie la combaterea deznaționalizării acestor comunități de către greci, pe care îi învinuiește de „egoism național”: „ei vor libertatea numai pentru ei, patria numai pentru ei”²⁸, dar îi dă drept exemplu românii, prea lipsiți de sentimente naționale. Ostilitatea față de greci (de pildă, față de călugării de la Muntele Athos, beneficiari ai veniturilor mănăstirilor „închinat” din Principate) este motivată nu doar prin ștergerea identității aromânilor, ci și prin nepăsarea lor față de mișcarea națională a lui Tudor Vladimirescu din 1821.

Pornind din Constantinopol la 11 iunie 1854, Bolintineanu are surpriza să-l întâlnească într-un caic pe Bosfor pe I. Heliade-Rădulescu îmbrăcat în uniformă de ofițer otoman, o întâlnire plină de consecințe pentru reputația autorului poemului *Zburătorul*; chiar dacă exprimă multe rezerve cu privire la scopul pentru care era astfel îmbrăcat, conchide că „Eliade nu va trăi în viitor prin laurii săi politici; cu toate acestea, va trăi ca om de litere”²⁹. Cunoaște modul de viață aromânesc mai întâi la Salonic, în familia unui negustor, Cosmad, care poartă același nume ca tatăl poetului. Constată că naționalitatea aromânilor se păstrează prin femei: află „că femeile române nu știu grecește și nu vor să învețe; că bărbații sunt siliți a învăța acea limbă, având nevoie în comerț, că șerbii din casă toți sunt români, ca să învețe copiii lor

²⁴ *Ibidem*, p. 818.

²⁵ *Ibidem*, p. 904.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, p. 906.

²⁹ *Ibidem*, p. 907.

românește, că pă băieți îi învață grecește, dar pe fete nu; că ei nu mărită fetele după greci sau bulgari, nici pe băieți după grece sau bulgare”³⁰. Ca de obicei, relatarea este plină de referințe istorice, iar autorul folosește orice ocazie pentru a o dilata enciclopedic: rezumă istoria Tesaliei și a Epirului, pe muntele Olimp i se povestește istoria lui pașa Ali Telepeni de la Ianina, la Pella înfățișează destinul lui Filip al II-lea, la Edesa se lasă cucerit de decorul natural: „Aici natura pare că a decis a face să se aprețuiască toate frumusețile sale”³¹, salutând în grecește orașul la despărțire, ca un bun călător romantic: „Trebuie a saluta în limba zeilor aceste locuri clasice”³².

Dar mai ales cartea abundă în date istorice și geografice (folosind și câteva lucrări de geografie disponibile), în considerații lingvistice și etnologice, în extrase de folclor și tabele comparate de cuvinte. Bolintineanu călătorește la Monastir (Bitola), în satele Vodena, Ostrovul și Florina, fiind însă împiedicat de un episod de friguri de la expediții mai lungi. În satul Vodena se întâlnește cu un grup de aromâni cărora le explică existența unei țări armânești libere la nord. În satul Ostrov o apostrofează pe fata gazdei în aromână, surprinzând-o: „Ce ai, lea feată mușată, de pleci ochii lai și dulci?”³³ În satul Florina realizează veritabile anchete etnografice, consemnând ritualuri de nuntă complicate și credințe fantastice în strigoi, comparabile cu cele ale grecilor din insule. După informațiile adunate, românii balcanici ar fi în număr de 1,2 milioane, deși sunt ascunși în statisticile autorităților și trecuți drept greci. Deși nu a apucat să le viziteze, Bolintineanu descrie în capitole separate mai multe localități cu mare densitate de aromâni: Castoria, Mezovo, Berat, Elbasan, Cavaia, Tirana, Avlona, Agrafa, Petragic, dar și amplele teritorii cu păstori aromâni nomazi. Alături de efortul statistic și de rezumatul etnografic și lingvistic, această parte cuprinde considerații politice cu privire la destinul aromânilor, dar și al românilor. Lipsa de destin politic al poporului român este o consecință a „caracterului ființei”, crede autorul, într-o notă cioraniană *avant la lettre*. Neamul român „a voit să fie supus la streini: este ceea ce a voit. O singură zi să fi voit să fie mare, și s-ar fi făcut. [...] Popolii slabi iubesc să trăiască în slăbiciune, precum minciuna iubește întunerecul. Dar atunci unde este misia lor? Pentru popoare, ca și pentru indivizi, viața are un scop; popoarele, indivizii au o misiune. A trăi pentru a trăi nu este nici misia națiunelor, nici a indivizilor. Misiunea lor este mai nobilă. Viața are îndatoririle sale: *viața îndatorează*. Cel ce nu înțelege această îndatorire înșală pe creatorul zilelor sale”³⁴. Nota pesimistă a cărții vine și din experiența tristă a revoluționarului întors din exil, care se refugiază în iluzie pentru a ocoli realitatea dezamăgitoare: „Patria este ca un tablou în ulei. De aproape se vede lutul culorilor; de departe acel lut dispare. Ochiul nu mai vede decât ceea ce este frumos. Ceea ce iubea exilații nu era țara astfel cum este; era portretul ei ieșit de sub penelul lui Rafael, era fantasma sa; era o idee. [...] O, iluzie! Tu ești virtutea sufletelor alese!”³⁵

Călătorii în Asia Mică (publicată în 1866 în revista „Trompeta Carpaților”, iar anul următor în volum) consemnează amintiri din vara anului 1856, când autorul locuia în Samos, insulă guvernată de Ion Ghica. Pentru a se lecu de urât, poetul a făcut mai multe excursii în această perioadă, două dintre ele fiind cuprinse în acest

³⁰ *Ibidem*, p. 921.

³¹ *Ibidem*, p. 939.

³² *Ibidem*, p. 943.

³³ *Ibidem*, p. 950.

³⁴ *Ibidem*, pp. 978-979.

³⁵ *Ibidem*, p. 909.

volum. Bolintineanu călătorește mai întâi împreună cu prietenul său, cu vaporul de război al acestuia, însoțiți de jandarmul lui Ghica, fost căpitan de clefți, și înconjurați de soldați din toate părțile.

Prima călătorie se face în vechea Ionie grecească, către ruinele Miletului, ale Halicarnasului și în insula Kos, mărturisind de la început, cu mândrie, sentimentul de a-și fi epuizat entuziasmul în descrierea lirică a locurilor din poemul *Conrad*, publicat în același an, 1867: „Nicio călătorie nu poate să aibe o mai mare parte de descrițiuni poetice și de reflecțiuni filosofice ca aceea ce ar face cineva în Ionia. Am cântat și am filosofat atât de mult în *Ionienile*, încât orice aș mai zice aici de felul acesta ar fi o repetițiune”³⁶. Călătorii coboară la gura râului Meandru pentru a vedea ruinele Miletului, descriind templul după autorii antici. La Halicarnas îl întâlnesc pe consulul englez Newton, care superviza săpăturile pentru descoperirea Mausoleului. Apoi merg la Kos, „insulă verde ce pare o nimfă care se rădică asupra mării și ține pe brațele sale grădini dezmiertătoare”³⁷.

O a doua călătorie o face Bolintineanu singur, către Smirna, Efes, Pergamon, Assos și în câmpia unde a fost cândva Troia. Din Samos pleacă pe 1 iulie la Smirna cu un caic care e prins de furtună și luptă dramatic cu valurile până noaptea, când eșuează pe o stâncă: „Veni un moment când pilotul își perdu capul, când un matroz începu să plângă, când vasul făcu mize salturi ce semănau a răsturnare, când în fine ne așteptam pe tot minutul să vizităm imperiul întunecos al lui Pluton. [...] Pentru întâia oară în viață-mi văzui murind și avui un simțământ penibil”³⁸. Salvat și ajuns la țarm, poetul pleacă spre Smirna pe jos, însoțit de un călugăr și de un soldat turec, tocmind anume să-l însoțească pe poet în expediția sa la ruine, care „aveau pentru dânsle meritul arții”³⁹. Ochiul imaginației este adesea mai important decât ceea ce se poate vedea din vechea glorie a orașelor ioniene, dar imaginația este concurată de informația istorică, disponibilă din abundență, motiv pentru care relatarea are aspectul unei compilații de cărți de istorie și lucrări de călătorie. Descrierile sunt adesea plate: „Munți, dealuri, văi desfătătoare, râulețe limpezi, păduri se arată ochilor și, din când în când, dupe înălțimi, se zărește în depărtare marea, ca o imagine a cerului pe pământ, cu mii de frumuseți variate”⁴⁰. Bolintineanu înfățișează ruinele cetății Sarda din provincia antică Lidia, pe care o vizitase, dar, fidel modelului enciclopedic, descrie și Filadelfia și Trales, pe care nu le văzuse. Pitorescul etnografic îl interesează mai curând aleatoriu: el descrie uniforma militarilor zeibeci (greci islamizați), dar trece netulburat peste exotismul dervișilor: „Trecurăm seara în acest han cu niște derviși călători cari făceau tot felul de profeții”⁴¹. Vizitând Assosul, evocă trecerea pe aici a lui Aristotel, a evanghelistului Luca și a apostolului Pavel. În regiunea Misia vizitează câmpia Troadei, însă înainte de excavațiile revelatorii ale lui Frank Calvert și Heinrich Schliemann. Finalul lucrării expune considerațiile lui Bolintineanu de amator în ale istoriei cu privire la posibila înrudire între troienii din Misia și dacii (diferiți de geți, după părerea lui) din Moesia. Astfel, relatarea se încheie cu o dizertație speculativă despre vocabularul limbii române și posibilele înrudiri preistorice ale dacilor.

³⁶ *Ibidem*, p. 1046.

³⁷ *Ibidem*, p. 1047.

³⁸ *Ibidem*, p. 1058.

³⁹ *Ibidem*, p. 1060.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 1071.

⁴¹ *Ibidem*, p. 1083.

Din aceeași vară a lui 1856 datează călătoria relatată într-un fragment publicat în „Calendar istoric și literar” în 1859, *Insola Tenedos și Canaris*. În vizita pe Tenedos, impresia dată de insulari este dezolantă și semnalează decăderea națiunilor împilate, ceea ce constituie un semnal pentru publicul românesc: „Locuitorii de azi cu fesuri și cecșiri abia știu că sunt oameni. Sclavi ai streinilor și mai sclavi încă ai ignorenței lor, răătăcesc în sânul acestor stânci, turburați toată viața cu singura ocupațiune a trage din inima rece a pietrelor hrana lor și a tiranilor lor. Cu toate acestea, natura este încă frumoasă, deși a pierdut cununa strălucitoare ce numai civilizațiunea știe să îndeplinească. Muzele, deși mute, deși cu vesmânt de doliu, vin încă pe marginea râpelor, cu ochii plini de lacrimi și visează la vechea prosperitate”⁴². În cursul recapitulării istoriei insulei, un spațiu extins capătă povestea lui Konstantinos Kanaris, amiral și politician grec celebru, erou care a dat foc flotei otomane de la Tenedos, în 1822.

Întoarcerea în țară. Misiuni diplomatice

În 1857, căpătând în sfârșit permisiunea de a se reîntoarce în țară, Bolintineanu face un ocol prin Moldova pentru a-și revedea buni prieteni, dar și pentru a asista la lucrările divanului ad-hoc de la Iași. *Călătorii în Moldova* va apărea în revista „Calendar istoric și literar” în 1859. Scopul publicării acestor memorii unioniste e patriotic, iar sentimentul care le animă este de bună dispoziție. Pornind la 20 septembrie 1857 din Constantinopol, pe Bosfor, vaporul său întâlnește furtuna în Marea Neagră, ceea ce face ca a doua zi damele să aibă „figuri mult mai interesante: suferința le dase o peliță plăcută”⁴³. La Sulina, călătorul observă dispariția soldaților ruși de veghe, înlocuiți cu turci ca urmare a înfrângerii Rusiei în Războiul Crimeei. Întoarcerea acasă are și momentele ei de melancolie, atunci când cel întors se teme că a fost uitat de ai săi: „Se uită cel ce lipsește. Locul său la banchetul amicitiei se perde, numele său se șterge; și când se înturnă, se află strein între ai săi, și de multe ori întoarcerea lui este privită ca o indiscreție”⁴⁴. Bolintineanu coboară de pe vapor la Brăila, unde vizitează prieteni, apoi revine la Galați și pornește cu trăsura de poștă spre Iași, prin Tecuci și Vaslui. Tonul sărbătoresc al călătoriei este marcat de evocarea bătăliilor lui Ștefan: la Vaslui „moldavii s-au încununat odată cu o glorie mai strălucitoare decât gloria luptei de la Termopile”, visând la o nouă generație de români pentru care „istoria faptelor române va fi cartea noastră de predilecție”⁴⁵. Aceste comparații sunt lămuritoare pentru felul în care generația romantică de la 1848 a conceput munca de canonizare a trecutului național, având de multe ori în vedere paralele istorice mai ilustre ale unor națiuni europene, cu care, de altfel, se vor fi simțit adesea în competiție, atunci când revoluționarii exilați trebuia să lămurească unor călători străini ignoranți din ce țară vin.

Pentru a descrie Iașiul, memorialistul împrumută un imaginar aflat deja la îndemână, în scrierile lui Alecsandri, Negruzzi și Russo: de pe dealul Repedeia „văzurăm capitala Moldovei culcată cu lene pe o coastă lină, spre nord-vest, ca un călător obosit de cale și de suferințe, ce se culcă în mijlocul câmpului verde și visează la trecutul său”⁴⁶. Descrierea capitalei Moldovei pare desprinsă din fiziologiile anilor

⁴² *Ibidem*, p. 1107.

⁴³ *Ibidem*, p. 1118.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 1124.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 1128.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 1129.

1840: sunt menționate Strada Mare, Podul Verde, grădina de la Socola; Bolintineanu constată că ieșenii, ca și bucureștenii, „au mare fală să umble în trăsurile”⁴⁷; detectează o tendință de germanomanie la tânăra generație (peste doar un deceniu „germanofiliile” de la Junimea vor domina viața culturală a orașului) și e mâhnit de frecvența divorțurilor, ce duce la pierderea respectului pentru familie și la „poligamie” prin frecventarea de către soții despărțiți a aceleiași societăți înalte puțin numeroase. Consideră că boierii ieșeni au inițiativa lucrărilor politice și fac sacrificii pentru țară, chiar dacă „multe din ele par a fi interesate”⁴⁸, în timp ce clasa de mijloc pare împrăștiată de preeminența comercială a evreilor. Din cauza numărului mare al evreilor, spune el, sâmbăta a devenit sărbătoare obligatorie pentru toți moldovenii, de vreme ce nu au de unde cumpăra pâine proaspătă. Călătorul trage la hotelul Binder, dar întâlnește imediat numeroși prieteni care se oferă să-l găzduiască și își explică popularitatea de aici spunându-și că „nimeni nu este profet în țara lui” sau afirmând, pilduitor, că „moldovenii sunt foarte ospitalieri. Această virtute străbună ei o păstrează mai mult decât noi muntenii: noi ne-am civilizat prea mult!”⁴⁹ Se întâlnește cu D. Ralet (care îl găzduiește), cu M. Serghiescu, M. Kogălniceanu, C. Hurmuzachi, C. Negri, P. Mavrogheni, C. Rolla, „toți deputații divanului ad-hoc”, care dezbat între ei în particular ca să prezinte un front unitar la lucrări. În ședința solemnă a Divanului din 19 octombrie 1857, doar doi deputați sunt împotriva unirii: latifundiarul Alexandru Balș și preotul Hermenziu, însă victoria unioniștilor este zdrobitoare, entuziasmând poporul, ca și pe memorialist: „Moldova își aduse aminte de vechea ei mărire. De mulți secoli nu se arătase o zi atât de frumoasă pentru această țară, căci într-acea zi sufletul lui Ștefan trecuse în sufletul deputaților”⁵⁰.

A doua zi, călătorul pleacă spre mănăstiri, vizitând schitul de la Războieni, mănăstirile Văratec, Agapia și Neamț, dar și cetățile Neamț și Baia. Îi apreciază pe boierii moldoveni pentru că petrec mult timp din an la țară, ceea ce îi învață „să simță, să gândească, să se exprime românește”⁵¹ și, în general, admiră unele stări de lucruri moldovene pe care le-ar vrea repetate în Valahia, de pildă starea bună a șoselelor, datorată felului de a fi „mai pozitivi, mai serioși, mai practici decât muntenii”⁵²; însă situația țăranilor de aici i se pare mai rea decât în sud. Mănăstirile de maici sunt populate de călugărițe de familie bună, educate, culte și patriote, pe care le elogiază în mai multe rânduri: „putem încă a ne fâli că în epoca noastră se află o femeie română”⁵³. În schimb, la mănăstirea Neamțului, de călugări, observă cu neplăcere proasta gospodărire, biblioteca în părăsire, aude cântările în limba rusă, vizitează spitalul neigienic și „închisoarea nebunilor” în stare la fel de rea, amintindu-și mănăstirile călugărilor din Palestina, pline de purici. Împreună cu un amic vizitează ruina Cetății Neamțului, pe care o imaginase în *Muma lui Ștefan cel Mare*. Evocă luptele lui Ștefan cel Mare la Războieni și la Baia, inflammat de importanța patriotică a împrejurărilor, și se îndreaptă apoi spre casă, pregătit de noi lupte.

Ultima călătorie înregistrată este *Vizita domnitorului Principatelor Unite la Constantinople*, care a avut loc în septembrie 1860 și a fost relatată într-o broșură

⁴⁷ *Ibidem*, p. 1131.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 1131.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 1132.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 1136.

⁵¹ *Ibidem*, p. 1138.

⁵² *Ibidem*, p. 1146.

⁵³ *Ibidem*, p. 1149.

apărută la sfârșitul anului. Deși se află în misiune oficială, ca membru în Comisiunea Europeană a Dunării din partea Țării Românești și consilier personal al domnitorului, cartea nu este un memorial diplomatic propriu-zis. Fiind scriitor, autorul nu poate să nu dea relatării sale un aer literar, deși este mai puțin personal în prezentare, dat fiind contextul oficial al deplasării. În centrul relatării este mereu Alexandru Ioan Cuza, ale cărui gesturi sunt înregistrate și glosate. Astfel, la Galați, Cuza înnoptează în „mica și modesta locuință a maicii sale, astfel precum ar fi făcut-o când nu era decât un simplu păcălab”, iar memorialistul subliniază semnificația gestului exemplar: „Vom ști oare a profita [de această lecție]?”⁵⁴ Nepotrivite cu o scriere oficială, obișnuitele remarci de turist își fac loc, Bolintineanu observând numărul mare de evrei și din acest oraș moldovenesc: „Moldovenii se temeau să nu-i conchiză turcii, rușii, austriacii, și nu se gândeau că se conchid de evrei! A vedea atâta evreime pe aici, crezi că te afli într-o țară evreească!”⁵⁵ La intrarea în Delta Dunării turcească, memorialistul este preocupat de latura de protocol, sensibilă la un stat tânăr: delegația română este întâmpinată de corvete de război otomane care fac „focuri de Bengal”, iar Cuza îl primește pe guvernatorul turc al Deltei cu „demnitatea cuvenită suveranilor români independenți”⁵⁶. La Varna, constată că apar tot mai mulți emigranți tătari în Bulgaria, fără a spune însă că acest lucru se datora violentei prigoane țariste a nogailor din Crimeea.

La Constantinopole, domnitorul și suita sa sunt acomodați în palatul Emirgian pe Bosfor, în timp ce Bolintineanu stă la prietenul său Negri, ambasadorul român la Istanbul, în satul Buiukdere. Cheltuielile cu găzduirea și masa, asumate de guvernul otoman, au ajuns la peste un milion pentru cele 12 zile petrecute în capitala imperială. În replică, delegația română face daruri întregului personal de serviciu de sute de persoane și face numeroase opere de binefacere pentru a spori renumele țării. Protocolul implică numeroase vizite, ale miniștrilor, secretarilor sultanului, ale ambasadorilor străini, baluri, spectacole de teatru. Sultanul primește delegația română îmbrăcată „ca pentru nuntă, cu decorațiuni, cravate și mănuși albe”⁵⁷, la palatul Dolmabahce, stabilind de la început o foarte bună relație cu domnitorul român. La o vizită ulterioară, același sultan (este vorba de reformatorul Abdulmejid I, cel care a implementat Tanzimat-ul) îl primește pe Cuza pentru o lungă consfătuire, de față doar cu Negri, apoi îi arată „toți tezaurii saraiului său (negreșit, afară de tezaurii din haremlâc)” și grădina palatului cu „aruncături artificiale de ape”⁵⁸; cu toate acestea, îi sugerează domnitorului să fie econom. Aceeași simpatie face ca sultanul să invite delegația română la opera italiană și, pentru că vremea rea îi împiedicase pe români să facă deplasarea pe Bosfor pentru reprezentația stabilită, trupa este oprită să cânte în oraș trei zile, până la refacerea vizitei, pentru a nu risipi efectul premierei. Teatrul este luxos, dar reprezentația durează prea mult, așa că la întoarcere „ne puserăm a mânca cu o foame foarte pronunțată”⁵⁹. Delegația română face o vizită oficială și guvernului, la palatul Topkapî, unde „domnitorul, în costumul său grațios, înspira admirațiunea privitorilor otomani și creștini care socotiseră să vadă un domn cu fesul pe cap și perdut și închinat între două epolette de tinichea galbenă, cum poartă ofițerii

⁵⁴ *Ibidem*, p. 1162.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 1163.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 1166.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 1177.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 1181.

musulmani”. Cafeaua protocolară are aici o dimensiune pur simbolică, notează malițios Bolintineanu: „La unii abia erau negrite de cafea felegețele. Mie însă îmi prezintă felegeanul cu totul deșert”, în timp ce fanfara otomană „sună sub ferestre aere române”⁶⁰. Sultanul îi dăruiește lui Cuza „cordonul cel mare și o sabie îmbogățită cu diamante”. La întoarcere, pe Marea Neagră, vremea rea îi „abate” pe toți călătorii, afară de cei încercați, între care se numără domnitorul și memorialistul. Profilul domnitorului rămâne unul statuar, inclusiv prin luciditatea cu care privește manifestările de simpatie ale mulțimii, la Galați: „Știu cum se fac acestea. Nu-mi plac comediile”⁶¹. Memorialul se încheie cu considerațiile autorului asupra dificultăților momentului, provenind nu atât din ostilitatea externă, cât din dezbinarea internă pe care activitatea politică vie a tânărului stat o scoate în evidență: „Credința mea este că cel mai bun lucru ce avem a face este deocamdată să fim, adică să ne armăm și, când vom fi tare, să proclamăm unirea țărilor noi înșine, rămânând ca Europa să o recunoască. [...] Vai! Fără unire între inimi nu vom avea niciodată unirea între țări!”⁶²

BIBLIOGRAFIE

- Anghelescu, Mircea, *Lâna de aur. Călătorii și călătoriile în literatura română*, București, Cartea Românească, 2015
- Bolintineanu, Dimitrie, *Opere*, II, *Romane. Însemnări de călătorie*, ed. îngr. de Teodor Vârgolici, București, Editura Muzeului Literaturii Române, Editura Univers Enciclopedic, 2006
- Cioculescu, Șerban; Streinu, Vladimir; Vianu, Tudor, *Istoria literaturii române moderne*, București, Editura pentru Literatură, 1971
- Faifer, Florin, *Semnele lui Hermes. Memorialistica de călătorie (până la 1900) între real și imaginar*, București, Minerva, 1993
- Mironescu, Doris, *Un secol al memoriei. Literatură și conștiință comunitară în epoca romantică*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2016
- Mironescu, Doris, *Memoriile unui anarhist: Zamfir C. Arbore și memorialistica secolului al XIX-lea*, în „Transilvania”, nr. 10, 2023, pp. 19-26.
- Negoîtescu, I., *Istoria literaturii române*, I, București, Minerva, 1991
- Vianu, Tudor, *Artă prozatorilor români*, vol. I, București, Editura pentru Literatură, 1966

⁶⁰ *Ibidem*, p. 1173.

⁶¹ *Ibidem*, p. 1186.

⁶² *Ibidem*, p. 1184.